

Славко Мијушковић

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК И ХЕРЦЕГОВАЧКЕ ИЗБЈЕГЛИЦЕ ПО ДОКУМЕНТИМА КОТОРСКОГ АРХИВА

Да архива аустријског Среског начелства у Котору није уништена,¹ сигурно бисмо данас располагали обимном и интересантном документацијом локалних аустријских политичких и полицијских власти, које су морале будно мотрити на сва политичка збивања, расположења и намјере не само у Црној Гори већ и међу својим поданицима у Боки, а ови су увијек, па и за вријеме аустријске владавине, налазили у Црној Гори ослонаца у свим својим патриотским подухватима и тешким искушењима, нарочито у својим протуаустријским бунама и устанцима из 1802, 1848. и 1869. године.

Свјесне солидарности Бокеља са свим подухватима у Црној Гори који би тежили њеном јачању и ширењу на штету аустријских интереса, аустријске власти у Боки су с правом сматрале да би се у сваком покрету Црногораца усмјереном против Турске ангажовали и Бокељи. Уосталом, оне су се у то и увјериле за вријеме херцеговачких устанака и црногорског ратовања против Турака прије избијања херцеговачког устанка из 1875. године.

Рачунајући на веће и далекосежније намјере и подухвате Црне Горе и Србије у ослобађању наших крајева који су остали под турским јармом, сматрајући да би такве намјере и подухвати наишли на подршку, а и на активно учествовање, у свим нашим крајевима под аустријском доминацијом, знајући да би они директно угрожавали и његове давнашње — још из времена Јосипа II, а нарочито послје 1853 — аспирације на

¹ Један њен дио је страдао између два рата, кад су неки несавјесни службеници продавали архивалије трговцима и пиљарима као материјал за умотавање намирница. Не мали дио је страдао од окупатора, а оно што је преостало предато је 1945, као отпад, фабрикама за прераду папира.

Босну и Херцеговину, Беч је настојао да их по сваку цијену осујети. У ту сврху су из Беча стизале прецизне директиве локалним аустријским политичким и полицијским властима, а и дипломатским представницима на одговарајућим подручјима. У вези са таквим директивама мјесним аустријским властима пристизали су многобројни извјештаји разних теренских извјештача, на основу којих су се сачињавали финални извјештаји и слали у Беч.

Кад је букнуо херцеговачки устанак, Аустрија се много забринула јер је сматрала да би он могао бити почетак једног великог ослободилачког рата, па је свим силама дјејствовала да то онемогући. Прво је настојала да допринесе слабљењу устанка тако што је спречавала да га њени поданици било на који начин помажу, нарочито не активним учешћем у њему. О овом посљедњем наишли смо у Историјском архиву у Котору на нешто података.

Лишени, због поменутог уништења архиве аустријског Среског начелства у Котору, огромног броја теренских извјештаја, који су, свакако, били непосреднији и сигурно вјернији од финалних, у овом нашем саопштењу морамо се задовољити коришћењем једног малог броја докумената које смо пронашли у другим архивским фондovima Которског архива.

Први сачувани документ о оружаном учешћу Бокелја у херцеговачком устанку је брзојав којим поручник Möller 1. августа јавља из Драгаља да је „ноћас много Кривошијана под оруђем кренуло за Херцеговину“.²

Можда су не само брзојав из Драгаља већ и неки слични извјештаји из других мјеста Боке навели Среско начелство у Котору да 8. августа 1875. нареди Општини Котор: „Да се прогласи обћинарима да је забрањено да прелазе у Ерцеговину и мијешају у оној буни међу усташима“.³

Да су, сем наведених Кривошијана, и остали Бокелји прелазили под оруђем у Херцеговину потврђује и допис Среског начелства свега четири дана касније (12. августа), у којем се тражи од Општине Котор: „Да се прогласи објава којом се забрањује прелазак оружаних људи у Херцеговину“.⁴ Објаву је саставило Среско начелство. Она није сачувана, а у попутном акту, који је истог дана (12. августа) потписао лично срески начелник, поред осталог, наређује се Општини „да за дотично (тј. за прилажење Бокелја херцеговачким устаницима — С. М.) изволи уређивати чувства тог народа“.⁵ Али, кад саме аустријске власти нијесу могле спречавати родољубива чувства Бо-

² Историјски архив у Котору (ИАК), УПАД СССР, 464.

³ ИАК, Казало 1875, бр. 799.

⁴ Исто, бр. 808.

⁵ ИАК, ОК LVI, 720.

кеља према својој браћи под турским јармом, још мање је то могла чинити једна општинска управа, која, наравно, у том смислу није ништа ни покушала да подузме.

На горњи захтјев Среског начелства Општина је већ сутрадан (13. августа), под ознаком „urgentissimo“, одговорила слиједеће: „Објава приклопљена у Вашем допису дана 12. августа 1875, бр. 523-тајан, што је стопре (!) јутрос предата била на обћинскоме записнику, би одма проглашена у овоме граду. Ако жели то славно Поглаварство да се прогласе исте наредбе по обћинским одломцим, нек изволи послати других седам⁶ објава, пак ће испуњене бити наредбе славне Владе“.⁷

У циљу онемогућавања преласка оружаних аустријских поданика у Херцеговину, Општина Котор није добијала налоге само од мјесних аустријских власти већ и од оних из удаљенијих крајева. Тако је 22. октобра 1875. примила брзојав од Градског поглаварства из Новог Сада, у ком стоји „да су гимназисти Свирчевић, Бота, Ивковић, Арсинов и Николић отишли у Херцеговину, молбом до даљни (!) наредба да се зауставе“.⁸ Општина је на овај брзојав одговорила тек 21. новембра: „Славном Капетанату у Новоме Саду — На рјешење ваше брзојавке дана 21. октобра 1875 бр. 2567 давамо Вам на знање да у Котору нијесу дошли унутра споменути момци“.⁹ Овај одговор није могао друкчије ни гласити јер гимназијалци из Новог Сада свакако нијесу преко Котора одлазили у Херцеговину, а Општина Котор није могла за њима другдје трагати, што јој уосталом није био посао ни у границама њеног подручја. Свакако је занимљиво што су се полицијске аустријске власти обраћале и општинским у својим настојањима да што ефикасније осујећују ангажовање аустријских поданика у херцеговачком устанку.

Један докуменат датиран у Рисну 24. септембра 1875, поред осталог, каже: „Садашњи устанак против Турске из дана у дан се све више шири и повећава“ (*L'attuale insurezione contro il Turco di giorno in giorno sempre più si dilata e aumenta*), тако да се претпостављало да би устаници могли напасти и Никшић („... La prima aggressione che sarebbe fatta sopra Niksić...“¹⁰).

Кад је Црна Гора 18. јуна 1876. објавила рат Турској, појачане су мјере аустријских власти да се спријечи прелазак Бокеља у Црну Гору. Јаки жандармеријски одреди контролисали су читаву црногорско-аустријску границу и то, сигурно,

⁶ Толико је било општинских „одломака“.

⁷ ИАК, ОК, LVI, 720/1.

⁸ ИАК, Казало 1875, 1117.

⁹ ИАК, ОК, LVII, 218.

¹⁰ ИАК, УПАД, СССР, 850.

на начин како то открива један сачувани докуменат који се односи на те мјере на линији Будва — Паштровићи. У том документу од 7. августа 1876, што га је жандармеријска команда у Каштелу Јастви¹¹ доставила Среском начелству у Котору, наводи се: да је, поред већ постојећих жандармеријских постаја у Будви, Маровићу¹² и Каштелу Јастви, постављен и један жандармеријски одјел у Смиловој Улици; да је издан налог команди жандармерије да се апсолутно онемогући сваки прелазак људи преко границе; да су пароси и сви сеоски главари веома енергично упозорени да се уздрже од поступака који нијесу у складу са дужностима лојалних поданика. У истом документу стоји да се прилажу три списка, сачињена од трију жандармеријских постаја: Будве, Маровића и Каштела Јастве, лица која су до сада већ прешла у Црну Гору.¹³ Ове спискове нијесмо пронашли уз концепт документа. У наредном допису што га је иста команда жандармерије већ сутрадан (8. августа) доставила Начелству каже се да се „јучерашњем“ извјештају прилаже нови списак људи који су отишли на „црногорско бојиште“, а нијесу били наведени у већ достављеним списковима.¹⁴ Ни овај списак нијесмо пронашли. Сачувао се тек пети списак који је, 24. августа, доставила жандармеријска постаја из Каштела Јастве Среском начелству; у њему су наведена ова имена људи који су успјели прећи у Црну Гору: Марко Симов Поповић, речени Давидовић из Калуђерца, Лука Митров Суђић из Каштела Јастве, Лука Томов Грегровић, Илија Митров Грегровић и Ђуро Савов Вуковић из Режевића.¹⁵

Док су из Црне Горе и Приморја многи људи прилазили херцеговачким устаницима, од самог почетка устанка, дотле су херцеговачки старци, жене и дјеца, такође од почетка устанка, прелазили у Црну Гору и Боку, и то у великом броју.

Мноштво херцеговачких избјеглица представљаће за Црну Гору, и за аустријске власти у Боки, не мали проблем због смјештаја и прехране. Црна Гора је морала да појача увоз житарица, у чему ће бити осјетно помагана од Русије, тако да је само у једној прилици увезено 27.000 стари¹⁶ руског жита, посредством руског генералног конзула на Цетињу, Јонина.¹⁷

Пошто је жито за Црну Гору углавном стизало бродовима до Котора, дешавало се да се ту нагомилају велике коли-

¹¹ Сада Петровац на мору.

¹² Један од три засеока села Челобрдо.

¹³ ИАК, УПАД, СССР, 850.

¹⁴ Исто.

¹⁵ ИАК, УПАД, СССР, 98.

¹⁶ Стар = 63 kg.

¹⁷ ИАК, УПАД, СССР, 398.

чине, па је због тога агент црногорског књаза у Котору, Петар Рамадановић, тражио и добио дозволу да подигне једно веће спремиште.¹⁸

Агент Рамадановић је 20. јануара 1876. тражио да жито за Црну Гору које је већ приспјело у Котор — 2.026 багаша 12. децембра, 400 багаша 19. децембра и 10.533 багаша 26. децембра 1875. године, укупно 12.959 багаша — као и жито које ће пристизати, буде ослобођено општинске таксе за мјерење.¹⁹ Општина Котор је на то одговорила да не може удовољити захтјеву.²⁰

Пошто су општинске таксе, с обзиром на веома велику количину жита која је у Котор пристизала, достигале високе износе, агент Рамадановић је 30. априла 1876. поновио Општини свој захтјев за ослобођење од општинских дажбина.²¹ Овај други захтјев је био изнесен на сједници општинског вијећа од 29. јануара 1877, из чијег записника издвајамо слиједеће:

„II тачка дневног реда, која гласи: Прошња црногорског агента у Котору, госп. Петра Рамадановића, да буде опроштено од намета умјерачине жито црногорско које долази на которску риву.

Перовођа чита исту прошњу (од) дана 18/30 априла 1876., предану на овом записнику дана 1 маја 1876, бр. 444.

Г. предсједник²² позивље славно Вијеће да се о овом изјасни.

Г. Војин Бућин²³ пита какво је мњење славног оправитељства.²⁴

Г. предсједник у име оправитељства рече: Господо! у прекјучерашњој нашој сједници оправитељство указа своје мњење да ова обћина само једну четвртину узме намета на све црногорско жито што је до данас дошло и што има унапријед доћи, обзирајући се да и наша обћина има својих сиромаша и да она има својих и те каквих потреба. Затим да је ово жито добровољним приносима попуљено и на свету сврху намјењено, те тако и ова обћина полаже на тај свети олтар три четвртине својега,

¹⁸ ИАК, ОК, LX, 75.

¹⁹ ИАК, ОК, LVIII, 92.

²⁰ Исто.

²¹ ИАК, Казало 1876, 444.

²² Тада је био др Трипо Smecchia (vulgo: Смећа), припадник веома старе и заслужне перашке породице, која је добила млетачко племство, а затим, 1779, агрегирана у которски патрицијат.

²³ Дугогодишњи вијећник Општине Котор, нарочито активан у борби за увођење у општинску администрацију српскохрватског језика као службеног.

²⁴ Тј. општинске управе. У многим оновременим општинским списима стоји оправитељство умјесто управитељство.

а себе сасвим не лишава, задржавши једну четвртину. Овако радећи помаже себе и невољној сирочади. Молим зато славно Вијеће да на овај наш предлог пристане.

Г. Шпира Огњеновић²⁵ предлаже да се све опрости.

При гласовању би мањина за предлог г. Шпира Огњеновића, те тако оста закључено да се за жито црногорско узме само једна четвртина обћинског намета²⁶.

И поред тога што је Општина осјетно умањила наплату својих намета, агент Рамадановић није задуго исплаћивао одговарајућу четвртину, па га Општина позива, дописом од 26. новембра 1877, да исту исплати „јер пишућем та свота још отворена стоји, дочим мјесецом декембром има предавати годишњи рачун...“ У истом допису наведена је и количина жита која је стигла у Котор почевши од 15. маја 1876; она износи укупно 267.583 и 2/3 багаша. За њу би нормална наплата општинских дажбина износила 4013 фијорина и 74 и по новчића, а од Рамадановића се тражи да плати свега 1003 фијорина и 43 и по новчића, дакле само једну четвртину. Из почетка овог дописа, који гласи: „Када су почели руски параброди доносити жито приносима сакупљеним за црногорску и ерцеговачку сирочад, те на ову риву искрцавати...“, требало би закључити да је први руски брод са житом стигао у Котор 15. маја 1876, јер у наставку стоји да је Рамадановић тражио ослобођење од намета за „исто жито“, то јест жито које ће из Русије довозити руски бродови.²⁷

Поводом питања жита за Црну Гору биле су ангажоване и аустријске власти у Котору. Срески начелник Емануил Будисављевић²⁸ у ту сврху често кореспондира са Цетињем, а и са својим потчињеним органима, кад се по службеној дужности налази изван Котора и Боке, у Мостару, Метковићу, Дубровнику.

О сарадњи Црне Горе и аустријских власти у Боки у вези са житом говори и слиједећа објава:

„Згоди се више пута да обитељи или чланови обитељних из Црне Горе и Ерцеговине, припоможени житом

²⁵ Потомак Николе, которског грађанина рисанског поријекла, иначе адмирала Которске морнарице.

²⁶ ИАК, ОК, LX, 112а.

²⁷ ИАК, ОК, LXII, 363.

²⁸ Иако високи аустроугарски функционер, Будисављевић је својим људским и патриотским поступцима за вријеме дугог службовања у Котору стекао велику популарност у читавој Боки, о чему свједоче и одлуке вијећа већег броја бокелских општина о његовом именовању за почасног грађанина 1883. године, када је напустио Котор. У образложењима тих одлука се истичу „његове заслуге на корист цијеле Боке“, „његова очинска брига“, „његова разумна, вјешта и родољубна управа на корист цијеле Боке“ итд. (ИАК, ОК, LXXVII, 346—А/2., ИАК, ОД, XLIX, 140).

од Црногорске владе, продаваху дотични свој мјесечни дио жита сврхом да купе друго јестиво и пиће, на велику штету својих обитељих које много крати²⁹ на концу мјесеца остаху и без круха. Зато је Црногорска влада строго забранила истијем обитељама продавати речено жито, сматрајући исто као државну властитост.

Мора се, даклен, куповање тога жита без дозволе црногорске владе сматрати као незаконито, што се на јавно знање дава за владање дотичних купаца, објавом да ће овако купљено жито бити узапњено.

Котор, 29. маја 1877.

Ц. К. Котарски поглавар
Будисављевић, с. р.³⁰

Сем на потребу и за другим животним артиклима, продаја жита од стране херцеговачких избјеглица ипак указује да је жита за њих, како у Црној Гори тако и у Боки, било у изобиљу, а о томе унеколико говоре и подаци, што смо их већ навели, о количинама жита које су пристизале у релативно кратким временским размацама, а које свакако представљају само један дио укупног жита приспјелог за Црну Гору 1875—1878, за помоћ херцеговачким избјеглицама.

Изгледа да су осјетне количине жита, не само у почетку херцеговачког устанка већ и дуго послје, пристизале из Албаније, јер су бокелски поморски капетани својим бродовима од давнина довозили жито из албанских лука, па су то наставили и за вријеме црногорско-турског рата, наравно кријући пред турским властима у Албанији дестинацију набављеног жита. Можда су баш увећане количине које су тражили бокелски поморци навеле турске власти да забране, и то тек 1877, извоз жита из Албаније.³¹

Из дописа аустроугарског генералног конзула у Скадру од 19. маја 1877, упућеног Среском начелству у Котору, види се да су турске власти забраниле и извоз меса из Скадра.³²

Херцеговачке избјеглице у Боки, сем издашне количине жита, које су примале у истој мјери као и избјеглице склоњене у Црној Гори, добијале су и новчану помоћ из аустријске владајне. На основу мјесечних рачуна—извјештаја о новчаној помоћи избјеглицама, од којих први носи број 24, а датиран је 1. августа 1878, утврђује се да је помоћ почела да се исплаћује јула 1876. Исплаћивана је на крају сваке декаде, дакле три пу-

²⁹ Тј. много пута.

³⁰ ИАК, ОК, LXI, 9.

³¹ ИАК, ОК, Индекс 1877, 126.

³² ИАК, ОК, LXI, 35.

та мјесечно.³³ Посљедњи сачувани мјесечни рачун—извјештај носи број 27, а односи се на исплате за мјесец октобар 1878. То је вјероватно и посљедњи рачун о аустријским исплатама избјеглицама.

Политички комесар у Херцег-Новом у свом допису од 16. октобра 1878. извјештава Среско начелство у Котору да је наредио избјеглицама на свом подручју да се, под пријетњом обустанове даљне новчане помоћи, врате својим кућама, будући да је аустријска окупација Босне и Херцеговине већ спроведена, те да се од 1. новембра обраћају за таин одговарајућем кајмакату.³⁴

И у вези са повратком избјеглица у своје крајеве срески начелник Будисављевић је био у преписци са Цетињем. Њему Машо Врбица 4. октобра 1878, упућује слиједећи брзојав: „Част ми је извјестити Вас да сам данас писао на шеснаест пригорских капетанија сагласно Вашој депеши под број 1046 да се народ окружијих невесињског и гатачког припрема за пут да буде готов уколико му наредба дође, но је овај народ у просторији од Дробњака до Његуша западно-источно и од Цетиња до Бањана југо-сјеверно. Иако сам најхитрије људе послао с писмима, иако ће капетани најживље народ обавијестити, неће кроз пет дана моћи бити сви обавијештени; ово ради Вашег даљег распоређења према овој ствари. — Врбица“.³⁵

Тачан број избјеглица у Црној Гори тешко је утврдити. На једном мјесту срески начелник Будисављевић каже да у Црној Гори има 21.000 херцеговачких избјеглица.³⁶

Према списковима које су аустријске власти сачиниле октобра 1878, у Херцег-Новом и на његовом подручју било је 90 породица са 512 чланова, а у Рисну и на његовом подручју 115 породица са 615 чланова. Дакле, укупно у Херцег-Новом и Рисну било је 205 породица са 1127 чланова.³⁷

Сигурно је да је и у другим крајевима Боке било нешто избјеглица, али о њима није сачувана никаква евиденција.

Пошто се из рачуна-извјештаја о исплаћеној новчаној помоћи не може сазнати не само колико је та помоћ износила по особи него ни број помаганих особа, немогуће је тим путем утврдити укупан број херцеговачких избјеглица у Боки.

Сем таина који су добијали од жита увоженог за Црну Гору, а за њих издвајаног, и аустријске новчане помоћи, херцеговачке избјеглице у Боки су добијале помоћ и од одбора специјално формираних у свим већим мјестима Боке. На челу херцеговског мјесног одбора за помоћ херцеговачким избјеглица-

³³ ИАК, УПАД, СССП, бројеви 747, 1004, 1090.

³⁴ Исто, бр. 1104.

³⁵ Исто, бр. 1055.

³⁶ Исто, бр. 1180.

³⁷ Исто, бр. 1107 (прилози).

ма био је кнез Ђуро Војновић,³⁸ тадашњи начелник херцеговске општине.³⁹

У Херцег-Новом је био формиран и „Одбор госпођа“, који је за неко вријеме спремао и дијелио топли ручак и вечеру херцеговачкој дјечи и старцима.⁴⁰ Вјероватно је такав одбор постојао и у Рисну, гдје је, и у самом граду, било много избјеглица.

Негдје 1877. дошла је у Херцег-Нови супруга руског пуковника Богољубова са неколико хиљада рубаља прикупљених од руског Добротворног друштва за помоћ херцеговачким избјеглицама, а намјењених школама за њихову дјецу.⁴¹

Учитељ и књижевник Томо К. Поповић, који је обучавао херцеговачку дјецу у Херцег-Новом, у својој Аутобиографији (говорећи о себи у трећем лицу) каже и ово: „Да се бар унеколико одужи својој патриотској дужности, потпуно убијеђен да је просвјета оштра као бојни мач, да и она може да погњави Турке, ставља се на чело акције за збрињавање херцеговачке сирочади. Поповић без ичијег потицаја прима у своју школу осамдесеторо мушке и женске херцеговачке дјеце, те без икакве награде ради у двије смјене за више од двије године...“⁴²

Толико у овом нашем саопштењу, а надамо се да ће нам даља трагања омогућити да дамо потпунију слику не само о херцеговачким избјеглицама већ и о Бокељима у патриотским акцијама 1875—1878. године.

³⁸ Стриц књижевника Ива, иначе познати бокељски политичар, бокељски посланик у Далматинском сабору, а од 1879. до 1892. председник овог Сабора. Веома истакнута личност у народном препороду у Далмацији. За вријеме црногорско-турског рата, 1876, налазио се у главном штабу књаза Николе.

³⁹ Максим Злоковић, Томо Крстов Поповић — књижевник и историчар, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови 1976, 8, 276.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Максим Злоковић, н. дј., 275.

Slavko MIJUŠKOVIC

L'INSURRECTION EN HERZEGOVINE ET LES REFUGIES
HERZEGOVINIENS D'APRES LES DOCUMENTS DES ARCHIVES
DE KOTOR

Résumé

Bien que les Archives de la sous-préfecture de Kotor aient été entièrement détruites en 1944, l'auteur a réussi à trouver aux Archives historiques de Kotor quelques documents concernant l'insurrection en Herzégovine (1875) et les réfugiés herzégoviniens dans les Bouches de Kotor et au Monténégro. Ces documents témoignent de l'inquiétude des autorités autrichiennes des Bouches de Kotor devant le fait que des habitants du lieu ne cessaient de rallier les insurgés. Ils attestent aussi les tentatives de ces autorités d'empêcher ces ralliements, et également leur échec puisque ceux-ci furent aussi constants que nombreux.

Un peu plus nombreux, des documents relatent les secours en céréales et en argents que reçurent les réfugiés herzégoviniens dans les Bouches de Kotor et le Monténégro, ce dont il est question également dans l'échange de correspondance entre les autorités monténégrines et autrichiennes.

Les habitants des Bouches de Kotor fournirent aux réfugiés une aide abondante par l'entremise des comités spéciaux formés dans toutes les grandes localités de la région. Les secours parvenaient aussi de Russie par les soins de „La société de bienfaisance pour l'aide aux réfugiés d'Herzégovine“.

Comme la plupart des réfugiés avaient été installés sur le territoire d'Herzeg-Novi, une école ouverte à l'intention de leurs enfants y fonctionna pendant plus de deux ans.